

Στ. Παπαθανασόπουλος
Η τηλεόραση στον κόσμο
Παπαζήσης, Αθήνα, 1994, σ. 402.

Σ' όλες τις χώρες της Ευρώπης σημειώνεται μια ριζική αλλαγή των ραδιοτηλεοπτικών τάξεων, των οικονομικών και οργανωτικών δομών, αλλά και των θεσμικών συνθηκών της ραδιοτηλεόρασης. Βασικά χαρακτηριστικά της αλλαγής αυτής είναι η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών (δορυφορική τηλεόραση, τηλεπικοινωνιακά δίκτυα, οπτικές ίνες, μικροηλεκτρονική), η εμπορευματοποίηση των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, η διεθνοποίηση των αγορών των μέσων, η πολυκλαδικότητα των επιχειρήσεων των μέσων, η οικονομική συγκέντρωση και η κρατική πολιτική της απορρύθμισης. Αυτές όμως οι τάσεις συμβαδίζουν με την αποδυνάμωση των δημόσιων και πολιτισμικών στόχων της ραδιοτηλεόρασης, τον εκπεσμό της ιδέας περί δημοσίου χαρακτήρα της κουλτούρας και την επικράτηση οικονομικών και οικονομικοπολιτικών προσανατολισμών.

Στο ισχύον οργανωτικό πλαίσιο της ραδιοτηλεόρασης, συνυπάρχουν δύο τύποι ρυθμίσεων. Ο πρώτος προβλέπει ρυθμίσεις σχετικά με την προστασία επικοινωνιακών και μη αγαθών (π.χ. προστασία της προσωπικότητας, των νέων, καθεστώς έκδοσης αδειών, προγραμματικές δεσμεύσεις κ.λπ.), που η εφαρμογή τους καταδεικνύει

έναν περισσότερο συμβολικό παρά ουσιαστικό χαρακτήρα κρατικής ευθύνης· ο δεύτερος τύπος ρυθμίσεων, αφορά τη διάρθρωση του πλαισίου ανάπτυξης της ραδιοτηλεοπτικής δραστηριότητας. Εδώ συνυπάρχει το οργανωτικό μοντέλο της εξωτερικής πολυμέρειας, με το μοντέλο της εσωτερικής πολυμέρειας. Το πρώτο, επιδιώκει τη διασφάλιση της ποικιλομορφίας των προγραμμάτων, μέσω του ανταγωνισμού στην οικονομική αγορά πολλών ραδιοτηλεοπτικών επιχειρήσεων και διαφορετικών προγραμμάτων· στη λογική αυτού του μοντέλου της αγοράς, βρίσκεται μια εκτεταμένη απορρύθμιση. Το δεύτερο μοντέλο της εσωτερικής πολυμέρειας αντίθετα, επιδιώκει την παραγωγή ποικιλόμορφων προγραμμάτων, που να ικανοποιούν πολύπλευρες επικοινωνιακές ανάγκες, τόσο με τη διασφάλιση της δημοσιογραφικής αυτονομίας (βλ. BBC), όσο και με την λήψη των κατάλληλων ενδοοργανωτικών μέτρων (βλ. γερμανική δημόσια ραδιοτηλεόραση και γερμανικά εποπτικά όργανα). Οι ραδιοτηλεοπτικές τάξεις προσαρμόζονται όλο και περισσότερο στις απαιτήσεις λειτουργίας της οικονομικής αγοράς. Κι αυτό αποτελεί μια πολιτική απόφαση που εκφράζει μια αλλαγή στη φιλοσοφία των

ρυθμίσεων. Ιδιαίτερα προβάλλεται η μη αποδεδειγμένη θέση, ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός εξυπηρετεί καλύτερα τις επικοινωνιακές ανάγκες των πολιτών. Ως επιχειρήματα κατονομάζονται οι τεχνολογικές αλλαγές, οι νέες οικονομικές δυνατότητες ή ο στόχος της δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής εσωτερικής ραδιοτηλεοπτικής αγοράς. Αυτή η επιχειρηματολογία δεν εξετάζει, ούτε λαβαίνει υπόψη της, τις πολιτισμικές παραδόσεις των δυτικοευρωπαϊκών ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων και του χάρτη επικοινωνίας των ευρωπαϊκών κρατών, που προσανατολίζεται κυρίως στην ανάπτυξη της επικοινωνιακής ικανότητας των δεκτών και στην ελευθερία σχηματισμού γνώμης των πολιτών. Η διάβρωση του ραδιοτηλεοπτικού χάρτη των κρατών είναι προδιαγεγραμμένη.

Στα πλαίσια αυτών των ριζικών ανακατατάξεων στα ραδιοτηλεοπτικά και τηλεπικοινωνιακά συστήματα σε διεθνές επίπεδο, θέτει ο συγγραφέας τον φιλόδοξο στόχο της εξέτασης, έρευνας και παρουσίασης των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων διαφόρων χωρών σ' όλο τον κόσμο και διατυπώνει τη βασική του επιδίωξη, που είναι «μια κριτική επισκόπηση των επιλογών και αντιλήψεων» (σ. 15) της ελληνικής ραδιοτηλεοπτικής πολιτικής, στη βάση αυτών των αναλύσεων. Όμως, τόσο η ασάφεια των βασικών ιδεολογικών εκδοχών και εννοιολογικών προσδιορισμών, όσο και ο αποσπασματικός χαρακτήρας των θεωρητικών επιλογών που διατυπώνονται στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου και αποτελούν κατά το συγγραφέα το πλαίσιο ερμηνείας της επικοινωνιακής πολιτικής στα προηγούμενα κεφάλαια (!), δυσχεραίνουν την αποδοχή της επιστημονικής αξίας και με-

θοδολογίας της μελέτης, αλλά και την εκπλήρωση των στόχων που έχει θέσει. Ως παράγοντες που καθορίζουν την ανάπτυξη, δομή και λειτουργία των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων θεωρούνται οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, η δομή και λειτουργία του πολιτικού συστήματος, σε συνδυασμό με την «πολιτική φιλοσοφία μιας χώρας». Μια μόνον πολιτική φιλοσοφία υπάρχει σε μια χώρα ή ζούμε μάλλον σ' ένα ατέλειωτα περίπλοκο σχηματισμό εξαιρετικά αντιφατικών, αλληλοεπικαλυπτόμενων και αντιτιθέμενων ιδεολογιών και υποϊδεολογιών, που παράγονται και διατηρούνται σ' ένα ευέλικτο σύστημα ιδεολογικών μηχανισμών (π.χ. η *Εποχή*, η *Καθημερινή* και η *ΕΡΤ* από μια μεριά, το σχολείο από την άλλη, που επιτρέπει μεν την ισότιμη πρόσβαση, όμως επιδρά εξαιρετικά ανισότιμα);

Κατά το συγγραφέα «θεωρείτο ότι οι κρατικοί ραδιοτηλεοπτικοί φορείς έπρεπε ν' αποτελούν τη φωνή του έθνους της χώρας τους» (σ. 350), γι' αυτό και «διαφέρει η κρατική επικοινωνιακή πολιτική ανάμεσα σε κοινότητες και σε έθνη» (σ. 378), ενώ «υπήρχε η αίσθηση ότι οι κρατικοί φορείς δεν λειτουργούσαν με βασικό γνώμονα το κέρδος» (σ. 350) κι αυτό στα πλαίσια μιας «ευρύτερης αντίληψης της πολιτικής διάστασης του κράτους» (σ. 370). Καταρχήν το δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό σύστημα σ' όλες τις χώρες εκπληρώνει σ' αντίθεση με την ιδιωτική τηλεόραση, που καθορίζεται από τους αγοραίους καταναγκασμούς της οικονομίας της πληροφόρησης, ουσιαστικές λειτουργίες για τη δημοκρατική τάξη και την πολιτισμική ζωή των (συνήθως πολυεθνικών) χωρών, με την παραγωγή πολυθεματικών προγραμμάτων. Η χρηματοδότηση της δημόσιας ραδιοτηλεό-

ρασης από το ανταποδοτικό τέλος και συμπληρωματικά από διαφημιστικά έσοδα, αποδεδειγμένα τη ραδιοτηλεόραση από τους καταναγκασμούς της ακροαματικότητας και της επιτρέπει να παράγει με διαφορετικό τρόπο (ευαισθητοποίηση στο καινούργιο, μη αυτοενίσχυση υπάρχουσών αξιών, αναγκών, συνηθειών κ.λπ.) απ' ό,τι οι ιδιωτικοί ραδιοτηλεοπτικοί φορείς.

Εκτός αυτού, το κράτος (ο κατ' εξοχήν πολιτικός οργανισμός) δύσκολα μπορεί να πει κανείς ότι «ανταποκρίνεται μ' ένα σχετικό βαθμό αυτονομίας απέναντι στα αιτήματα του καπιταλισμού» (σ. 385) κατά τη διαμόρφωση της ραδιοτηλεοπτικής πολιτικής. Το κράτος δεν αποτελεί μόνον ένα σύμπλεγμα οργανώσεων που επικοινωνεί ιδιαίτερα με τους κοινωνικούς παράγοντες και φορείς, αλλά πρέπει ν' ανακατασκευάσει κάτω από τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες, τις δυνατότητες δράσης του μέσω της αντιπροσώπευσης. Τη θέση της αντιπροσώπευσης των πολιτών στο κοινοβούλιο παίρνει όλο και περισσότερο η συντεχνιακή εκπροσώπηση στα διοικητικά όργανα (Grémion, P., *Le rounoir périphérique*, σ. 323). Η παραδοσιακή μορφή της θεσμικής ενσωμάτωσης της διοίκησης και του περιβάλλοντός της, αντικαθίσταται από ασταθείς, μεταβλητούς οργανωσιακούς συνασπισμούς πραγματοποίησης των συντεχνιακών στόχων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαρθρωτικής αλλαγής της κρατικής διοικητικής δράσης, αποτελούν οι θεσμοί εποπτείας της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης, που ανεξάρτητα από την πλουραλιστική ή μη σύνθεσή τους, επιδιώκουν τη διαμόρφωση συντεχνιακών δικτύων επικοινωνίας και άτυπης συνεργασίας με τους ιδιωτικούς ραδιοτηλεοπτικούς φορείς. Η έκταση της

ραδιοτηλεοπτικής εποπτείας, αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης και συναλλαγών (βλ. K. Dyson, *Politics, Policy and New Media in Britain*, 1988, σ. 10).

Η αδυναμία ουσιαστικής ανάλυσης των θεσμών της πολιτικής δημοσιότητας και κυρίως του ρόλου, της λειτουργίας και των δυνατοτήτων δράσης των παλιών και νέων θεσμών του ραδιοτηλεοπτικού συστήματος (δημόσια και ιδιωτική ραδιοτηλεόραση, εποπτικά όργανα και πεδία δράσης τους, αντιμονοπωλιακή νομοθεσία) χαρακτηρίζει την παρουσίαση των βασικών ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων. Κατά την εξέταση του βρετανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, παραμένουν αθέατα βασικά στοιχεία της λειτουργίας του, αλλά και δεν επισημαίνονται οι ιδιαίτερες διαρθρωτικές αρχές που διέπουν τη βρετανική ραδιοτηλεοπτική τάξη μέχρι το 1990 και την καθιστούν μοναδική στον κόσμο. Μέχρι την ψήφιση του «Broadcasting Act το 1990, στο βρετανικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα υπήρχε μεν ανταγωνισμός ως προς τα προγράμματα μεταξύ του δημόσιου BBC και της ιδιωτικής ITV, καθώς και στην απόκτηση δικαιωμάτων εκπομπής κ.λπ., δεν υπήρχε όμως οικονομικός ανταγωνισμός, εφόσον το BBC χρηματοδοτείται αποκλειστικά από τα ραδιοτηλεοπτικά τέλη, ενώ κάθε μία από τις εταιρείες προγράμματος της ITV διέθετε το μονοπώλιο εκπομπής προγράμματος και είσπραξης εσόδων στην περιοχή εκπομπής της. Η έλλειψη οικονομικού ανταγωνισμού με άλλους εμπορικούς ραδιοτηλεοπτικούς φορείς, επέτρεψε στις εταιρείες της ITV να μην προσανατολίζονται αποκλειστικά στη μαζική ακροαματικότητα, να παράγουν σημαντικό ποσοστό ενημερωτικών προγραμμάτων,

αλλά και ψυχαγωγικών εκπομπών ποιότητας. Η ιδιωτική ραδιοτηλεόραση, όπως και το BBC, υποβάλλονται σε δημόσιες δεσμεύσεις. Μοναδικός στη δομή και λειτουργία του ραδιοτηλεοπτικός θεσμός στον κόσμο υπήρξε μέχρι το 1990 η εποπτική αρχή IBA, η οποία διέθετε εκτεταμένες αρμοδιότητες για τον προληπτικό και κατασταλτικό έλεγχο της λειτουργίας της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης (ένας ανάλογος θεσμός για παράδειγμα θα θεωρούνταν στη Γερμανία ως αντισυνταγματικός, διότι παραβιάζει τη συνταγματικά διασφαλισμένη ελευθερία της ραδιοτηλεόρασης από το κράτος). Η IBA είχε την ευθύνη για τα περιεχόμενα του προγράμματος και της διαφήμισης (ενέκρινε τα σχέδια παραγωγής του προγράμματος και των διαφημιστικών μηνυμάτων), αλλά και το δικαίωμα να επιβάλλει αλλαγές στο περιεχόμενο του προγράμματος. Και οι δύο δημόσιοι οργανισμοί (BBC και IBA), υποβάλλονται σε κυβερνητικό έλεγχο, επομένως η εξάρτηση της ραδιοτηλεόρασης από το κράτος είναι θεσμοποιημένη, όπως άλλωστε συμβαίνει και στη Γαλλία και σε μας, όμως η παράδοση πολιτικής επιφυλακτικότητας και ο αξιολογικός βαθμός ανεξαρτησίας των δύο φορέων στην καθημερινή τους λειτουργία έχει σχέση με την ιδιαίτερη πολιτική κουλτούρα της Μεγ. Βρετανίας.

Με τον νέο νόμο του 1990, το βρετανικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα ανοίγεται πλήρως στις δυνάμεις της αγοράς και καταργούνται τα διαρθρωτικά στοιχεία που είχαν συμβάλει στην ποιότητα των προγραμμάτων της βρετανικής ραδιοτηλεόρασης. Την θέση της IBA παίρνει η ITC, που αποτελεί έναν εξωτερικό εποπτικό οργανισμό που δεν διαθέτει την νομική εξουσία για πλήρη έλεγχο του προγράμματος

που είχε η IBA απέναντι στις εταιρείες προγράμματος της ITV. Παράλληλα με την απορρύθμιση από οικονομικο-θεσμικής πλευράς, σημειώνεται μια υπερρύθμιση, όσον αφορά ορισμένα θέματα ηθικοπολιτικής υφής. Θεσμοποιούνται νέοι φορείς αρμόδιοι για την τήρηση των ηθικοπολιτικών δεσμεύσεων.

Οι ίδιες παρατηρήσεις όσον αφορά τον τρόπο διαπραγμάτευσης της ανάπτυξης των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων, ισχύουν και για την αναφορά του συγγραφέα στο γερμανικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της γερμανικής ραδιοτηλεοπτικής τάξης. Το πρώτο είναι ότι οι δημόσιοι ραδιοτηλεοπτικοί οργανισμοί είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ανεξάρτητα από το κράτος και η εποπτεία της δημόσιας ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής ανατίθεται σε εσωτερικά «ενδοπλουραλιστικά» όργανα, στα οποία εκπροσωπούνται οι πιο σημαντικές κοινωνικές ομάδες. Η διάρθρωση αυτή της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης, σε συνδυασμό με τη μικτή χρηματοδότηση από ανταποδοτικά τέλη και διαφημιστικά έσοδα, διασφαλίζουν την ποιότητα των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων. Δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο του γερμανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, είναι τα δέκα πέντε εποπτικά ιδρύματα των ομοσπονδιακών κρατιδίων, αρμόδια για την χορήγηση της άδειας και την άσκηση εποπτείας στην ιδιωτική ραδιοτηλεόραση.

Οι εποπτικοί αυτοί οργανισμοί είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και στα βασικά τους όργανα εκπροσωπούνται οι πιο σημαντικές κοινωνικές δυνάμεις.

Έρευνες που έχουν γίνει κατά τη σχεδόν δεκαετή λειτουργία των επο-

πτικών ιδρυμάτων, διαπιστώνουν την περιορισμένη αποτελεσματικότητα της λειτουργίας τους. Οι νόμοι για την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση ερμηνεύθηκαν από τα εποπτικά όργανα μονόπλευρα και σύμφωνα με οικονομικά κριτήρια, όπως είναι η οικονομική αποδοτικότητα και με προφανή προτίμηση των εκδοτικών επιχειρήσεων κατά τη χορήγηση αδειών, χωρίς να εξεταστεί, ούτε καν η δυνατότητα παρεμπόδισης του σχηματισμού δεσπόμενων δημοσιογραφικής εξουσίας. Κατά τις ελεγκτικές διαδικασίες ασκείται στα εποπτικά ιδρύματα οικονομική και πολιτική πίεση, αφενός για την προσαρμογή των κανόνων στις οικονομικές απαιτήσεις των ιδιωτικών σταθμών και αφετέρου για τον περιορισμό των απαιτήσεων για ποιότητα και πολυφωνία στα «μαζικά προγράμματα».

Εκτός αυτού μπορεί μεν στη Γερμανία να παίζει σημαντικό και θετικό ρόλο στη διαμόρφωση της ραδιοηλεκτρονικής τάξης και της σχέσης ιδιωτικής και δημόσιας ραδιοτηλεόρασης το Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο, όχι όμως διότι «στην ΟΔΓ το Συνταγματικό Δικαστήριο είναι αυτόνομο, ανεξάρτητο από το κράτος και θεωρείται ιδιαίτερα ισχυρό» (σ. 94),

όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας. Είναι γνωστό ότι σε κάθε δημοκρατικό κράτος, η δικαστική εξουσία είναι ανεξάρτητη, σ' εκείνες δε τις χώρες όπου υπάρχει Συνταγματικό Δικαστήριο είναι επιφορτισμένο με ιδιαίτερες αρμοδιότητες όσον αφορά τη διάπλαση του πολιτειακού συστήματος.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια συνοπτική περιγραφή των σταδίων εξέλιξης των διαφόρων ραδιοηλεκτρονικών συστημάτων στον κόσμο και είναι χρήσιμο για εκείνους που δεν έχουν ασχοληθεί με την προβληματική και θέλουν μια ανάλογη ενημέρωση. Από το βιβλίο μπορεί κανείς να μάθει αρκετά πράγματα, αν δεν τα εγνώριζε προηγουμένως. Όμως η διαπραγμάτευση των θεμάτων δεν έχει γίνει σε βάθος. Εκτός αυτού μια σειρά από συντακτικά λάθη (π.χ. σ. 80 «...όταν η λειτουργία της ραδιοηλεκτρονικής εμπιστεύθηκε στα πανεπιστήμια της χώρας», σ. 313 «οι ραδιοηλεκτρονικοί σταθμοί πρέπει να διαχειρίζονται από ένα ουδέτερο πολιτικό δημόσιο οργανισμό» κ.λπ.) εγγράφονται στα αρνητικά της κρινόμενης μελέτης.

Περσεφόνη Ζέρη

Eric J. Hobsbawm

**Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα:
Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα,
μετ. Χρυσ. Νάντρινς, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994
(ελληνική έκδοση της δεύτερης αγγλικής του 1992)**

Η εργασία του Hobsbawm θεωρείται κλασική για τη μελέτη των εθνών και του εθνικισμού. Όπως και ο Ernest Gellner,¹ ο συγγραφέας δίδει ιδιαίτερη

βαρύτητα στην επινόηση και την κοινωνική μηχανική που υπεισέρχονται στη δημιουργία των εθνών: «Έχουμε κάνει την Ιταλία, τώρα πρέπει να κά-

νουμε τους Ιταλούς» είχε πει ο Massimo d'Azeglio στην πρώτη σύνοδο του ιταλικού κοινοβουλίου. Επισημαίνοντας ότι η Ιταλία και η Γερμανία δεν υπήρχαν σε οποιαδήποτε μορφή πριν από τον 19ο αιώνα, ο Hobsbawm παρατηρεί, ότι το έθνος-κράτος, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, δεν είναι αμερικανικό σύνταγμα. Εντούτοις, υποστηρίζει ο διάσημος ιστορικός, τα έθνη δεν υπάρχουν μόνο ως αποτελέσματα των φιλοδοξιών για την κατασκευή κρατών, αλλά δημιουργούνται στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου επιπέδου τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης. Τα έθνη, λοιπόν, όπως και οι εθνικισμοί, είναι δυαδικά φαινόμενα, «που κατασκευάζονται ουσιαστικά άνωθεν, αλλά τα οποία δεν μπορούν να κατανοηθούν παρά μόνο αν αναλυθούν εκ των κάτω». Αυτή είναι και η καινοτομία που εισάγει ο Hobsbawm: «η μεγαλύτερη κριτική που έχω να κάνω στο έργο του Gellner», γράφει, «είναι ότι επιλέγοντας ως προσέγγιση τον άνωθεν εκσυγχρονισμό, καθιστά δύσκολη τη μελέτη του εκσυγχρονισμού εκ των κάτω»: τη μελέτη, δηλαδή, του έθνους θεωρούμενου από τη σκοπιά των απλών ανθρώπων.

Ο Hobsbawm αμφισβητεί την ευρύτητα διαδεδομένη άποψη ότι ο σύγχρονος κόσμος επιστρέφει στον 19ο αιώνα. Η Σοβιετική Ένωση, γράφει, δεν κατέρρευσε λόγω εσωτερικών εθνικών εντάσεων όπως είχε προβλέψει η Héléne Carrère d'Encausse, αλλά κάτω από το βάρος των οικονομικών της δυσκολιών. Η άνοδος των εθνικισμών, υποστηρίζει, είναι συνέπεια και όχι αίτιο της πτώσης της πολυεθνικής αυτοκρατορίας.

Ο εθνικισμός, τονίζει ο Hobsbawm, είναι σήμερα ιστορικά λιγότερο σημαντικό από ό,τι τον 19ο αιώνα. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι υπάρχει λι-

γότερος εθνικισμός από ό,τι άλλοτε. Απλούστατα, το ειδικό βάρος του εθνικισμού στις εξελίξεις φαίνεται να μειώνεται. Αυτή είναι η δεύτερη κριτική που ασκεί ο Hobsbawm στο έργο του Gellner, ο οποίος υποστηρίζει πως στην «ύστερη βιομηχανική κοινωνία (...) θα διατηρείται μεν ο εθνικισμός, αλλά σε μιά χαμηλότερη, λιγότερο σφοδρή μορφή».

Σε αντίθεση με το βιβλίο του Gellner, τα λεπτομερή παραδείγματα στο έργο του Hobsbawm είναι πολλά: σε τελευταία ανάλυση, ο τελευταίος είναι ιστορικός ενώ ο πρώτος φιλόσοφος. Αν και ο αναγνώστης, απορροφημένος από τις αναφορές του συγγραφέα σε Ταμίλ, Αμχάρα και Σλοβένους, δυσκολεύεται μερικές φορές να παρακολουθήσει τη ροή των επιχειρημάτων, δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει με την άποψη του Michael Foot στον *Guardian*: τα παραδείγματα του Hobsbawm είναι συναρπαστικά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τον Έλληνα αναγνώστη είναι οι αναφορές του συγγραφέα στη δημιουργία της νεώτερης Ελλάδας. «Αν υποθέταμε», γράφει, «ότι οι Έλληνες κάτοικοι των ορεινών, οι κλέφτες, που ξεσηκώθηκαν εναντίον των Τούρκων τον καιρό του Μπάϊρον ήταν εθνικιστές, πράγμα το οποίο είναι ομολογουμένως απίθανο, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι μερικοί από τους πιο αξιοθαύμαστους αγωνιστές τους δεν ήταν Έλληνες, αλλά Αλβανοί (οι Σουλιώτες)» (σ. 95). Εξετάζοντας τη σύνδεση έθνους και γλώσσας, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι πολλά κράτη επιχείρησαν να αποσυνδέσουν τη γλώσσα από την «εθνικότητα» όπως «οι Έλληνες (...) [που] περιέγραψαν τους κατοίκους των τμημάτων της Μακεδονίας που ενώθηκαν με την Ελλάδα ως σλαβόφωνους Έλληνες» (σ. 139).

Δεν λείπουν, δυστυχώς, οιασυχώρητες παρεμβάσεις στην απόδοση του αγγλικού κειμένου. Οι λέξεις «Μακεδονία» και «Μακεδόνες» (σ. 68 και στο index) εμφανίζονται τελείως αυθαίρετα στην ελληνική έκδοση σε εισαγωγικά (sic) ενώ η «Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας» μετατρέπεται αδικαιολόγητα σε «πρώην Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας» (σ. 232). Είναι πραγματική ειρωνεία να συναντά κανείς τέτοιες επεμβάσεις σε ένα βιβλίο που εξετάζει τον εθνικισμό. Το γεγονός, πάντως, ότι η λέξη «Μακεδόνες» στη σελίδα 195 δεν βρίσκεται σε εισαγωγικά, μάλλον ενισχύει την άποψη ότι οι «πατριωτικές» επεμβάσεις δεν είναι πρωτοβουλία του μεταφραστή.

Σε γενικές γραμμές η απόδοση στα ελληνικά είναι καλή. Εντούτοις, νομίζουμε ότι η μεγαλύτερη προσοχή θα έπρεπε να δοθεί στην απόδοση του όρου «ethnicity» ως «εθνότητα». Όπως έχει παρατηρήσει η ελληνοαμερικανίδα καθηγήτρια Αδαμαντία Πόλλις, η διάκριση των όρων «ethnicity» και «nationality» είναι συγκεχυμένη στα ελληνικά.² Η Πόλλις έχει προτείνει τον όρο «εθνότητα» για την απόδοση του «nationality» και τον όρο «εθνικισμός» για την απόδοση του ethnicity». ³ Πιθανότατα, από μιά άλλη άποψη, η προσέγγιση αυτή να ήταν ακριβέστερη, αν και, από μιά άλλη άποψη, θα δημιουργούσε περαιτέρω σύγχυση με άλλους όρους όπως ο «ethnic nationalism». Πάντως, ο όρος «nationality», σε αντίθεση με τον όρο «ethnicity», αναφέρεται στην πολιτισμική ιδιομορφία του έθνους-κράτους, όπως αυτή ανα-

πτύχθηκε και διαμορφώθηκε στα πλαίσια των ορίων του.⁴ Ο όρος «ethnicity» είναι σχετικά νέος (πρωτοεμφανίζεται μόλις το 1972 στο *Supplement of the Oxford English Dictionary*) και αναφέρεται σε κοινοτικά χαρακτηριστικά (γλωσσικά, θρησκευτικά, καταγωγής κ.λπ.), που αποτελούν τη βάση μίας ιδιαίτερης ταυτότητας.⁵ Έτσι, η χρήση των όρων «εθνότητα» και «εθνικότητα» για την απόδοση των όρων «ethnicity» και «nationality» αντιστοίχως δεν είναι ακριβής.

Σημειώσεις

1. Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, μετ. Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992 (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1983).

2. Αδαμαντία Πόλλις, «Μακροπρόθεσμες προοπτικές επιβίωσης της Κυπριακής Δημοκρατίας», στο *Διαστάσεις των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων: Αιγαίο-Κύπρος*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1987, σ. 99.

3. Στο ίδιο.

4. Alfred Cobban, *The Nation and National Self-Determination*, New York, Crowell, 1969; Nathan Glaser and Daniel P. Moynihan, eds, *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge, Mas., Harvard University Press, 1975; Jaroslav Krejci and Vitezslav Velimsky, *Ethnic and Political Nations in Europe*, London, Croom Helm, 1981.

5. A. Bullock, O. Stallybrass and St. Trombley, *The Fontana Dictionary of Modern Thought*, London, Fontana, 1988, Second Edition, σ. 285.

Αστέρης Χουλιάρης

Λόη Λαμπριανίδη
Στοιχεία οικονομικής γεωγραφίας
 Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 352

Σε μια περίοδο όπου οι καθιερωμένες κοινωνικές επιστήμες βρίσκονται σε κρίσιμη καμπή –και όχι μόνο στην Ελλάδα– είναι αξιόπαινη η πρωτοβουλία του «Παρατηρητή» να εκδόσει ένα βιβλίο που αναφέρεται σε μια σχετικά νεώτερη, τουλάχιστον στα ελληνικά δεδομένα, επιστήμη. Το εγχείρημα αυτό αποκτά μεγαλύτερη σημασία λόγω του γεγονότος ότι το τελευταίο βιβλίο του Λόη Λαμπριανίδη αποτελεί –όπως και το προηγούμενό του– *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαθικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία: Η περίπτωση της κρεατοπαραγωγής ορνιθίων* (Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1992, σ. 162)– μια πρωτότυπη συμβολή στην επιστήμη της γεωγραφίας σε διεθνές επίπεδο. Δεν υπάρχουν αρκετά βιβλία οικονομικής γεωγραφίας –ίσως με ορισμένες εξαιρέσεις– που να παρουσιάζουν ταυτόχρονα την ευρύτητα της θεματογραφίας ενός πανεπιστημιακού εγχειρίδιου και τη λειτουργία της εισαγωγής, για εκείνους τους οποίους το αντικείμενο είναι ξένο. Στον ελληνικό χώρο το βιβλίο αυτό παρουσιάζεται σε μια χρονική περίοδο όπου η γεωγραφία (αν διαχωριστεί, κάπως σχηματικά, από την πολεοδομία και την περιφερειακή ανάπτυξη) χρειάζεται ενίσχυση τόσο στο επίπεδο της ακαδημαϊκής καθιέρωσης (που είναι σχετικά πρόσφατη) όσο και της δημιουργίας ελληνικής βιβλιογραφικής παράδοσης – σημαντική συμβολή αποτέλεσε το βιβλίο του Γιάννη Ρέντζου *Γεωγραφική εκπαίδευση* (Αθήνα, Επικαιρότη-

τα, 1984, σ. 372). Όσον αφορά τη διεθνή βιβλιογραφία το ξεκίνημα είχε γίνει στη δεκαετία του '60 με την έκδοση μιας σειράς βιβλίων Γάλλων ανθρωπογεωγράφων –τα περισσότερα από τα οποία κυκλοφόρησαν στα γαλλικά– από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), αλλά δεν υπήρξε ιδιαίτερη συνέχεια μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Max Derrau *Ανθρωπογεωγραφία* (Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987, σ. 616).

Το βιβλίο του Λόη Λαμπριανίδη καλύπτει περισσότερα θέματα από όσα υπονοεί ο τίτλος του, εφόσον η οικονομική επιστήμη αντιμετωπίζεται με μια ευρεία έννοια. Έτσι αναλύονται ζητήματα που αφορούν τη γενική θεώρηση του χώρου, τον πληθυσμό και την οικολογία, ενώ ένα συγκεκριμένο, και χαρακτηριστικό, παράδειγμα είναι η αναφορά στον κύκλο των προϊόντων που σχετίζονται με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (σ. 86-87). Η αποκατάσταση του χώρου στην οικονομική σε συνδυασμό με την αποκατάστασή του σε άλλες κοινωνικές επιστήμες (κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, ανθρωπογεωγραφία) αποτελεί το πρώτο θήμα για μια διεπιστημονική προσέγγιση του χώρου, η οποία αναλύοντας το χώρο ως συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης πρέπει να στοχεύει στην ολιστική αντιμετώπισή του. Όπως εξάλλου αναφέρει ο συγγραφέας στην εισαγωγή του, «τα όρια... μεταξύ των επιστημών που ασχολούνται με το χώρο είναι ιδιαίτερα ασαφή και γίνονται ασαφέστερα,

όταν συγκριθούν οι υποδιαιρέσεις τους (π.χ. η οικονομική γεωγραφία και η κοινωνική γεωγραφία). Είναι δύσκολο, για παράδειγμα, να απαντηθεί πού τελειώνει η περιφερειακή οικονομική και πού αρχίζει η οικονομική γεωγραφία» (σ. 14).

Η έμφαση δίνεται στη χωρική υπόσταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, και, εκτός από την κριτική παρουσίαση των γνωστών σχολών, παρουσιάζεται (μέρος 3.6.5) μια εναλλακτική μεθοδολογική προσέγγιση, που στηρίζεται στην πολλαπλότητα των παραγόντων που επηρεάζουν τη χωροθέτηση της βιομηχανίας (π.χ. πρώτες ύλες, ενέργεια, αγορά, κόστος μεταφοράς, εργατικό δυναμικό). Η προσπάθεια αποκάλυψης των μηχανισμών χωροθέτησης, οδηγεί στην αναλυτική αναφορά σε ζητήματα όπως ο χώρος, οι νόμοι λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τα στάδια ανάπτυξής του, η διαδικασία εργασίας, οι διαφορές μεταξύ επιχειρήσεων και ο ρόλος του κράτους. Ο χώρος αναλύεται, τόσο στην περιφερειακή, όσο και στην πολεοδομική διάστασή του, ενώ γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στις περιφερειακές ανισότητες –φαινόμενο ιστορικά βεβαιωμένο αλλά όχι μόνιμο (σ. 12)–, και στην αστικοποίηση – συμπεριλαμβανομένων των αιτίων και της διαδικασίας ανάπτυξης των πόλεων σε διάκριση με την ύπαιθρο και τους αγροτικούς οικισμούς.

Τέλος, επιθυμώ να αναφερθώ σε

τρία ζητήματα που σπανίως θίγονται στις βιβλιοπαρουσίες:

α. Υπάρχει μια κατατοπιστική και περιεκτική εισαγωγή που χαρακτηρίζεται από τη σαφήνεια των ορισμών διαφόρων εννοιών (όπως η διάκριση χώρου, τόπου και τοποθεσίας στη σελίδα 15).

β. Το υλικό του βιβλίου είναι οργανωμένο με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνεται ευχερής ο εντοπισμός των διαφόρων επιμέρους θεμάτων στο κείμενο, και, σε συνδυασμό με την ύπαρξη πινάκων, διαγραμμάτων και χαρτών, η παρουσίαση δεν κουράζει το μάτι. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη θεματικά οργανωμένη βιβλιογραφία, ενώ αυτό που λείπει είναι ένα ευρετήριο (τόσο θεμάτων όσο και ονομάτων), και

γ. Υπάρχει αναφορά τόσο σε πρόσφατα φαινόμενα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη φωτογραφία των Αλβανών μεταναστών (σ. 173), όσο και σε πρόσφατες απόψεις, όπως φαίνεται από τη βιβλιογραφία που δίνει έμφαση στη δεκαετία του '80.

Ας ελπίσουμε ότι η έκδοση των δύο σημαντικών έργων του Λόη Λαμπριανίδη θα αποτελέσει το έναυσμα για την κυκλοφορία και άλλων βιβλίων που θα αναφέρονται στους ποικίλους κλάδους της γεωγραφίας, και ιδιαίτερα στην κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία.

Αλέξης Δέφνερ

Μαρία Δημάση-Κωνσταντινίδου
Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά
του Δημοτικού σχολείου της Κωνσταντινούπολης
και η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα
των Ελληνοπαίδων,
(Διδακτορική διάκριση στο Τμήμα Θεολογίας),
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993.

Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης είναι μια από τις επιστήμες που αναπτύχθηκαν πολύ στις αρχές του εικοστού αιώνα. Δύο παράμετροι συντέιναν σ' αυτό. Η πρώτη αφορά στη συνειδητοποίηση ότι η κοινωνία επιβιώνει και εξελίσσεται αδιάκοπα μέσω μηχανισμών δημιουργίας ιδεών, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, που νομιμοποιούν και δικαιολογούν τη θέση και τη δύναμή της. Η δεύτερη, ότι βασικός τέτοιος μηχανισμός κοινωνικής εξάρτησης και αναπαραγωγής, μέσω του οποίου ένα άτομο εντάσσεται και ενσωματώνεται σ' ένα κοινωνικό σύνολο και συγχρόνως γίνεται φορέας της κοινωνικής κληρονομιάς που θεμελιώνει τη συλλογική ταυτότητα, είναι το εκπαιδευτικό σύστημα.

Οι θέσεις αυτές συνοδεύτηκαν, όπως ήταν φυσικό, από ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς την εκπαιδευτική έρευνα. Στα πλαίσιά της μελετώνται θέματα που έχουν σχέση με την εκπαιδευτική νομοθεσία, την οργάνωση και τη λειτουργία των σχολείων, τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές, τα μορφωτικά αγαθά, τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά βιβλία.

Δεν είναι τυχαίο που στα σχολικά εγχειρίδια εντοπίζεται κυρίως το ενδιαφέρον των μελετητών-ερευνητών, ούτε ότι αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο διεθνούς έρευνας ήδη από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, και μάλιστα

υπό την αιγίδα της Κίνησης για την Ειρήνη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Η σημασία τους θεωρείται τεράστια για τη γλωσσική διαμόρφωση, αλλά κυρίως για την ηθική, θρησκευτική, εθνική διαμόρφωση, δηλαδή τη γενική ιδεολογική διαμόρφωση. (Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, γ' έκδοση, Αθήνα, 1979).

Τα τελευταία χρόνια, και στη χώρα μας, η ερευνητική προσέγγιση και η ανάλυση περιεχομένου των σχολικών βιβλίων, με ιδιαίτερη επίταση στην αναζήτηση στοιχείων που εμπίπτουν στην ιδεολογική λειτουργία του σχολείου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μιά από τις σχετικά με τα αναγνωστικά βιβλία έρευνες είναι αυτή της Μαρίας Δημάση-Κωνσταντινίδου, η οποία κατατέθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Θεολογικό Τμήμα της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης το Νοέμβριο του 1993, με θέμα: «Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων».

Η συγκεκριμένη μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη, παρουσιάζοντας σωστή και λογική διάρθρωση. Στο πρώτο μέρος επιχειρείται με επιτυχία να παρουσιαστεί το ιστορικό-κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιοχής

Κωνσταντινουπόλεως για την ιστορική περίοδο που καλύπτει το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα έως τις μέρες μας (1880-σήμερα). Το δεύτερο μέρος καταλαμβάνει η κύρια έρευνα. Παρουσιάζονται και αναλύονται τα ευρήματα που αφορούν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων και συνάγονται γενικά συμπεράσματα, στα οποία οδήγησε αφενός η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου –η πλέον ενδεδειγμένη μέθοδος για τη μελέτη των σχολικών εγχειριδίων– και αφετέρου η χρήση πλούσιας ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο μέρος της διατριβής έχουμε μια εμπειριστομένη παρουσίαση ιστορικο-κοινωνικών δεδομένων σε μια ιστορική αναδρομή, η οποία αρχίζει από την άλωση της Πόλης και καταλήγει στα τελευταία καθοριστικά συμβάντα που δημιούργησαν την καθεστηκυία τάξη του εικοστού αιώνα. Εντοπίζονται με ακρίβεια τα γεγονότα-σταθμοί, που συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών για τους υπόδουλους Έλληνες στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα και επισημαίνεται με σαφήνεια η επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων στις αρχές του εικοστού αιώνα, γεγονός που, μαζί με την οικονομικο-πολιτική και κοινωνική αστάθεια, οδήγησε σε μια εκάτερωθεν εθνικιστική έξαρση. Αποδίδεται με ενάργεια η κατάσταση των Ελλήνων κατά την περίοδο αυτή, η βαθμιαία επιδείνωση της θέσης τους, αλλά και η συνακόλουθη «εξέγερση» της εθνικής τους συνείδησης, εδραιωμένης στη θρησκεία.

Όλα αυτά τα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα αφορούν άμεσα και προσ-

διορίζουν την εκπαιδευτική δράση των υποδούλων και τα δικαιώματα των φορέων εξουσίας (εκκλησίας, κοινότητων, τουρκικής αρχής), όπως αυτά μορφοποιούνται και αποδίδονται από τη Μαρία Δημάση-Κωνσταντινίδου, στην προσπάθειά της να περιγραφεί ο αγώνας του έθνους για οργάνωση της παιδείας του από την άλωση μέχρι την περίοδο της έρευνας. Το ενδιαφέρον της εστιάζεται στο γλωσσικό πρόβλημα, όπως αυτό εμφανίζεται στα πλαίσια των ιδιαιτέρων συνθηκών και επιχειρείται μια τεκμηριωμένη εξήγηση των εθνικών λόγων που υπέβασκαν και στους οποίους επένδυαν ιδεολογικά οι αντίπαλοι.

Μετά την ολοκλήρωση του θεωρητικού πλαισίου, παρουσιάζονται οι στόχοι της έρευνας (εντοπισμός στοιχείων που καλλιεργούν την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων της Κωνσταντινούπολης, μέσα από τις σελίδες των αναγνωστικών βιβλίων), στόχοι που απορρέουν από την υπόθεση ότι τα βιβλία της ανάγνωσης θα πρέπει να περιλαμβάνουν στοιχεία που αφορούν στη διαμόρφωση και διατήρηση της ταυτότητας των μικρών μαθητών με βάση την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Ακολουθεί, η παρουσίαση της μεθόδου που χρησιμοποιείται (ανάλυση περιεχομένου), προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της έρευνας, και η παράθεση των βασικών χαρακτηριστικών της, τα οποία τεκμηριώνουν την αξία της και αιτιολογούν την επιλογή.

Η κύρια έρευνα καλύπτει το δεύτερο μέρος της διδακτορικής διατριβής. Παρουσιάζονται κατά σειρά στοιχεία που συμβάλλουν στη διαμόρφωση και διατήρηση της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων, στοιχεία που αφορούν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της εθνικής

ταυτότητας και παρατίθενται γενικά συμπεράσματα. Στόχος αυτού του μέρους της μελέτης είναι η περιγραφική παρουσίαση του περιεχομένου των αναγνωστικών και η κριτική τους.

Όσον αφορά στα ευρήματα που σχετίζονται με τη θρησκευτική ταυτότητα, παρουσιάζονται καταρχήν οι δογματικές θέσεις που συνθέτουν το θεωρητικό υπόβαθρο της πίστης, τεκμηριωμένες με βάση αγιογραφικά χωρία και βιβλιογραφικές παραπομπές. Ακολουθεί η παράθεση των ευρημάτων και, μέσω της κριτικής θεώρησης αυτών, συνάγονται συμπεράσματα που αφορούν στην ορθότητα των συγγραφικών θέσεων από θεολογική άποψη. Η ίδια περίπτωση διαδικασίας ακολουθείται και για τα στοιχεία που συναπαρτίζουν τους παράγοντες διαμόρφωσης και διατήρησης της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων μαθητών της Κωνσταντινούπολης.

Ακολουθεί το παράρτημα με πίνακες, όπου παρουσιάζονται κωδικοποιημένα τα στοιχεία των ευρημάτων και η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση αρτιότητας ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας.

Η εργασία της Μαρίας Δημάση-Κωνσταντινίδου είναι μια εκτενής και ολοκληρωμένη μελέτη, το αίτημα της οποίας αφορά στην αναζήτηση, τον εντοπισμό, την ταξινόμηση και την αξιολόγηση των στοιχείων του περιεχομένου των εγχειριδίων, με βάση την υπόθεση ότι τα βιβλία της ανάγνωσης θα πρέπει να περιέχουν στοιχεία, τα οποία βοηθούν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της ταυτότητας των μαθητών σε συσχετισμό με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Τα στοιχεία, που συλλέγονται διεξοδικά, παρατίθενται συστηματικά σε άμεση συνάρτηση με τα ιστορικο-κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα, αναλύονται νοηματικά και

επισημαίνεται η αξία τους ως «θετικών στοιχείων ανάπτυξης της θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας». Έτσι η πορεία του ελληνισμού της τουρκικής Δημοκρατίας παρουσιάζεται μέσα από μια αθέατη μέχρι τώρα πλευρά. Τα μορφωτικά αγαθά, μέσα από τα οποία κλήθηκαν τα Ελληνόπουλα να διαμορφώσουν και να διατηρήσουν την ταυτότητά τους.

Επομένως το περιεχόμενο της μελέτης ανταποκρίνεται πλήρως στον τίτλο της και φαίνεται πως ο βασικός στόχος της καλύπτεται με επιτυχία. Η αντίρρηση που θα μπορούσε να προβάλλει κάποιος αφορά ίσως στο στόχο που ετέθη, δεδομένου ότι η έρευνα συνήθως δεν αποσκοπεί απλά και μόνο στο να εντοπίζει, να καταγράφει, να ταξινομεί και να αξιολογεί στοιχεία. Σκοπός της έρευνας είναι να οδηγεί σε συμπεράσματα, τα οποία να είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν για τη λύση προβλημάτων. Η Μαρία Ηλιού (Μ. Ηλιού, *Βήματα εμπρός, Βήματα πίσω*, Πορεία, Αθήνα, 1991) διατείνεται πως η έρευνα δεν έχει νόημα ως αυτοκατανάλωση, ως πνευματικό παιχνίδι κάποιας ελίτ. Χρειάζεται η διαμόρφωση των μηχανισμών που θα διοχετεύουν τα αποτελέσματά της και προς τις κοινωνικές δυνάμεις που είναι διατεθειμένες να τα αξιοποιήσουν και προς τους χώρους παραγωγής και μετάδοσης της γνώσης, που είναι τα Πανεπιστήμια. Κι ο Alain Touraine (A. Touraine, *L'objet de la sociologie*, Paris, Editions du Seuil, 1974) επισημαίνει ότι «η έρευνα πρέπει να τείνει στο να είναι παρέμβαση, αλλιώς είναι αιχμάλωτη των κυρίαρχων κατηγοριών της πρακτικής». Στην προκειμένη περίπτωση, γνώμη μας είναι ότι η συγγραφέας θα έπρεπε να εμβαθύνει περισσότερο στην κοινωνικοποιητική δράση του σχολείου και στην ιδεολο-

γική λειτουργία του, δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος θεσμός, με τη μετάδοση επιλεγμένων γνώσεων, ορισμένης παιδείας και γλώσσας, ιδεών, αξιών και προτύπων κυριάρχων στη συγκεκριμένη κοινωνία, αποσκοπεί στην κοινωνικοποίηση και την κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου και διευκολύνει την κρατική παρέμβαση νομιμοποιώντας την άσκηση εξουσίας και κοινωνικού ελέγχου. Επειδή, λοιπόν, κύριος τόπος κάθε εξουσίας είναι η προσπάθεια διαμόρφωσης και εδραίωσης συγκεκριμένης ιδεολογίας, ενός συστήματος αξιών που αποσκοπεί στη δικαιολόγηση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος ή του κρατούντος πολιτικού καθεστώτος, πιστεύουμε ότι ενδιαφέρουν όχι μόνο τα στοιχεία και ο τρόπος με τον οποίο αυτά προβάλλονται στους μαθητές από τα αναγνωστικά βιβλία αλλά και το «πώς», μέσω αυτών το εκπαιδευτικό σύστημα πετυχαίνει να μεταδίδει πρότυπα συμπεριφοράς ικανά να εσωτερικευθούν από τα άτομα και να βοηθήσουν στη διαμόρφωση πολιτικής προσωπικότητας, κα-

τάλληλης να συντελέσει στην ευλειτουργία και την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Το υλικό της έρευνας αντλήθηκε από αρτιότατη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, καθώς κι από την αρθρογραφία της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* και τις εφημερίδες της εποχής. Ωστόσο, οι συνεχείς, ορισμένες φορές, παραπομπές και παραθέσεις αυτούσιων αποσπασμάτων, που συμπλεκόμενα συνθέτουν κείμενα με χαρακτηριστική γλαφυρότητα είναι αλήθεια, δημιουργούν την αίσθηση μάλλον μιας σύνθεσης απόψεων διαφορετικών συγγραφέων παρά μιας δημιουργικής εργασίας, επηρεασμένης απλά από τις πηγές που χρησιμοποιούνται.

Η δομή της μελέτης παρουσιάζει μια σωστή και λογική διάρθρωση, ενώ η γλώσσα, πλούσια και εύκαμπτη δημοτική, αποδίδει με ακρίβεια, σαφήνεια και μεστότητα τα διάφορα νοήματα και αποτελεί ένα από τα βασικά προτερήματά της.

Μαρία Αδάμου

